

Наталя Миколаївна ПЛІСЮК,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права та процесу
Хмельницького університету управління та права,
бул. Героїв Майдану, 8, м. Хмельницький, 29000,
kkp@univer.km.ua

УДК 343.21

СУБ'ЄКТИВНА СТОРОНА СКЛАДУ УМИСНОГО ВБИВСТВА ПРИ ПЕРЕВИЩЕННІ МЕЖ НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ АБО У РАЗІ ПЕРЕВИЩЕННЯ ЗАХОДІВ, НЕОБХІДНИХ ДЛЯ ЗАТРИМАННЯ ЗЛОЧИНЦЯ

Досліджуються питання, що стосуються поняття та ознак суб'єктивної сторони складу умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця. Підтримується позиція, що ці злочини можуть вчинятися лише умисно, причому як з прямим, так і непрямим умислом. Обґрунттовується, що обов'язковою розмежувальною ознакою суб'єктивної сторони складів аналізованих злочинів є мета. При вчиненні умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони така мета має місце, якщо захисні дії вчиняються: а) для захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави; б) припинення чи відвернення посягання. За відсутності хоча б одного з цих моментів відповідальність повинна наставати на загальних підставах. При вчиненні умисного вбивства при перевищенні заходів, необхідних для затримання злочинця, дії повинні вчинятися для його затримання та доставлення органам влади. Доводиться, що мотив та емоційний стан особи не є конститутивними ознаками складів аналізованих злочинів.

Ключові слова: вбивство, суб'єктивна сторона складу злочину, перевищення меж необхідної оборони, перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, вина, мотив, мета вчинення злочину, емоції.

Аналіз поняття та ознак складу умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, є дуже актуальним і має важливе значення як для теорії кримінального права, так і для практики застосування закону про кримінальну відповідальність, зокрема для індивідуалізації відповідальності.

Метою цієї публікації є дослідження поняття та ознак суб'єктивної сторони складу умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця.

У науці кримінального права під поняттям "суб'єктивна сторона складу злочину" прийнято розуміти психічну діяльність особи, що відображає ставлення її свідомості та волі до суспільно небезпечного діяння, яке нею вчиняється, і до його наслідків.

П. С. Матишевський щодо цього питання зазначив, що це процес мислення, бажання і волі людини, у якому відображаються її об'єктивна поведінка й інші зовнішні

обставини, пов'язані з вчиненням злочину [1, с. 169]. Суб'єктивна сторона складу злочину — це внутрішня суть злочину, психічне ставлення особи до вчинюваного суспільно небезпечного діяння, що характеризується виною, мотивом, метою та емоціями [2, с. 291].

Відповідно до ст. 23 КК України виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК України, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності [3].

Ознаками, що утворюють суб'єктивну сторону складу злочину, визнаються вина, мотив і мета вчинення злочину, а при характеристиці суб'єктивної сторони складу злочину, що розглядається в цій роботі, має значення й емоційний стан особи, яка вчиняє цей злочин. Також слід зазначити, що якщо вина є обов'язковою ознакою будь-якого складу злочину, у тому числі вчиненого з необережності, то мотив, мета та емоції притаманні лише складам злочинів з умисною формою вини. Мотив і мета виникають до здійснення готовування, спрямованого на вчинення злочину, і відповідно передують вині, яка формується з початку готовування до злочину [4, с. 168].

В. К. Грищук стверджує, що ознаками суб'єктивної сторони складу злочину є:

1) вина у формі умислу або необережності (обов'язкова (необхідна) ознака кожного складу злочину);

2) мотив;

3) мета;

4) емоції (факультативні ознаки складу злочину, які мають значення для кваліфікації злочину (є обов'язковими, необхідними) лише тоді, коли прямо вказані в нормі кримінального закону, яка закріплює конкретний склад злочину) [5, с. 274].

Як уже зазначалося, обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину є вина, яка, по суті, їй утворює головний її зміст. У юридичній літературі існує багато поглядів учених щодо визначення поняття вини.

А. В. Наумов вважає, що вина — це психічне ставлення особи до вчинюваного нею суспільно небезпечного діяння і його наслідків у формі умислу й необережності [6, с. 206]. О. І. Рарог зазначив, що вина є психічним ставленням особи в формі умислу або необережності до вчинюваного нею суспільно небезпечного діяння, у якому виявляється антисоціальна або недостатньо виражена соціальна сутність цієї особи щодо найважливіших соціальних цінностей [7, с. 26]. Як стверджує Р. В. Вереща, вина — це складне і багатоаспектне соціально-правове явище з різnobічними зв'язками й опосередкованостями. На його думку, вина — це психічне ставлення суб'єкта до здійсненого ним вчинку, яке утворює суб'єктивну сторону діяння, що має бути встановлена судом [8, с. 17]. Найбільш вдалим, на нашу думку, є визначення вини, запропоноване В. К. Грищуком, відповідно до якого вина — це обов'язкова необхідна ознака суб'єктивної сторони складу злочину, яка виражає психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої чинним КК України, та її наслідків, виражене у формі умислу чи необережності [5, с. 275].

Вина як обов'язкова ознака суб'єктивної сторони складу злочину характеризується певними, притаманними їй ознаками:

1) вина є критерієм розмежування злочинної і незлочинної поведінки особи;

2) вина є обов'язковою ознакою кожного складу злочину. При її відсутності немає складу злочину, а отже, і підстави для кримінальної відповідальності особи;

3) вина (її форма, вид) має значення у низці випадків для кваліфікації вчиненого особою діяння за конкретною статтею КК України;

4) вина пов'язує особу з вчиненим діянням і його наслідками (у матеріальних складах злочинів), даючи можливість установити суспільну небезпеку особи злочинця і вчиненого ним діяння, що враховується судом при призначенні покарання (п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України) [5, с. 291].

Ступінь вини особи — інтенсивність її психічного ставлення до вчинюваного суспільно небезпечного діяння і його наслідків [5, с. 291]. Без вини особи кримінальна відповідальність не може настати. Принцип відповідальності тільки за наявності вини

є одним із найважливіших принципів кримінального права. Чинне законодавство чітко закріплює цей принцип.

У ст. 62 Конституції України закріплено презумпцію невинуватості: “Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду” [9]. У законі про кримінальну відповідальність є пряма вказівка на можливість кримінальної відповідальності тільки за наявності вини особи у вчиненні злочину (ч. 2 ст. 2 КК України), визначено форми вини кожного з її видів (ст.ст. 23, 24, 25 КК України), встановлено положення стосовно того, що будь-які об'єктивні обставини злочину можуть впливати на відповідальність суб'єкта лише в тому разі, якщо вони (обставини) охоплювались умислом або необережністю винного, це положення знайшло своє пряме впровадження в правозастосовчій практиці.

Розрізняють дві форми вини: умисел та необережність.

Умисел поділяється на прямий і непрямий. Прямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання (ч. 2 ст. 24 КК України). Непрямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання (ч. 3 ст. 24 КК України).

Необережність поділяється на злочинну самовпевненість та злочинну недбалість. Необережність є злочинною самовпевненістю, якщо особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення (ч. 2 ст. 25 КК України). Необережність є злочинною недбалістю, якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити (ч. 3 ст. 25 КК України).

Залежно від ступеня уяви особою суспільно небезпечних наслідків вчинюваного нею діяння можна виділити такі різновиди прямого та непрямого умислу:

1) визначений (конкретизований) умисел — особа має під час вчинення злочину чітку уяву про характер і обсяг заподіюваної нею шкоди об'єктів кримінально-правової охорони. Виділяють два підвиди такого умислу:

а) простий — особа передбачає настання одного конкретного результату свого діяння (наприклад, смерті потерпілого). У випадку настання смерті потерпілого вчинене слід кваліфікувати як вбивство. Коли ж смерть потерпілого не настала незалежно від волі винного — має місце замах на вбивство);

б) альтернативний — особа передбачає можливість настання кількох конкретних результатів свого діяння (наприклад, смерті потерпілого або заподіяння йому тяжкого тілесного ушкодження. У випадку настання смерті вчинене слід кваліфікувати як вбивство);

2) невизначений (неконкретизований) умисел — суб'єкт під час вчинення злочину, передбачаючи можливість настання різних наслідків свого діяння, не уявляє собі достатньо повно характер і величину заподіюваної шкоди. Наприклад, суб'єкт прагнув “провчити” потерпілого [10, с. 284].

Залежно від особливостей виникнення і формування прямого і непрямого умислу можна виділити його різновиди: заздалегідь обдуманий умисел — виникнення умислу має місце за певний час до вчинення суспільно небезпечного діяння; раптовий умисел — виникає неочікувано, раптово і відразу ж реалізується. Різновидом раптового умислу є афективний умисел. Він виникає внаслідок сильного душевного хвилювання, породженого протизаконним насильством або тяжкою образою з боку потерпілого [5, с. 283].

У період дії КК України 1960 року питання про форму вини при вчиненні вбивства при перевищенні меж необхідної оборони в науковій літературі було спірним і єдності думок з приводу нього не було.

Одні автори вважали, що склад вбивства, вчиненого при перевищенні меж необхідної оборони, передбачає наявність лише умисної вини [14]. Про те, що вбивство при перевищенні меж необхідної оборони є умисним злочином, А. А. Піонтковський говорив ще в середині ХХ ст. у своїх підручниках з особливої частини кримінального права [12, с. 355]. М. Д. Шаргородський також стверджував, що вбивство при перевищенні меж необхідної оборони є видом умисного вбивства [13, с. 90]. І. С. Тішкевич також указував, що необережне перевищення меж необхідної оборони є подібним до того, яке не є злочинним і кримінально караним, необережне звернення в свою власність чужого майна, помилково прийнятого за своє, або ж необережне пошкодження чи знищення чужого особистого майна не може бути суспільно небезпечною дією і не містить у собі складу злочину [14, с. 67].

Інші автори вважали, що при перевищенні меж необхідної оборони можлива лише необережна форма вини. М. І. Якубович зазначив, що неможливо стверджувати те, що особа, яка обороняється, захищаючись від злочинного посягання на неї чи іншу особу, має умисел на позбавлення життя особи, яка здійснює посягання, тому що, заподіюючи шкоду особі, яка здійснює посягання, особа, яка обороняється, переслідує єдину мету — відхилити, присісти злочинне посягання [15, с. 147].

Третя група вчених (В. Ф. Кириченко, І. І. Слуцький та ін.) зазначила, що вчинення вбивства при перевищенні меж необхідної оборони можливе як при наявності умисної вини, так і необережності [16, с. 76–78; 17, с. 80–82].

У наукі кримінального права була висловлена також думка щодо того, що вина у вчиненні злочинів при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, має характер подвійної форми вини і тому повинна аналізуватися окремо щодо перевищенні меж необхідної оборони, заходів, необхідних для затримання злочинця, і окремо до їх наслідків. Прихильники цієї точки зору (В. Ф. Кириченко, М. І. Загородников) стверджували, що при перевищенні меж необхідної оборони можливий навіть стан, коли межі дозволеного захисту перевищуються з необережності, а результат заподіюється умисно, і необхідно розглядати таке перевищення як умисний злочин [16, с. 75–78; 18, с. 203–205]. І. І. Слуцький відмічав, що суб'єктивна сторона складів злочинів, вчинених з перевищеннім меж необхідної оборони, повинна аналізуватися окремо до перевищенні і до його наслідків, при цьому, як він стверджував, можливий такий стан, коли перевищенні меж необхідної оборони є результатом необережності, а щодо наслідків має місце умисел [17, с. 42].

Очевидно, що з прийняттям КК України 2001 року ця дискусія вирішилась — відповідальність за заподіяння смерті при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, настає лише за наявності вини у формі умислу. Дискусійним, проте, залишається питання про вид умислу: ці злочини можуть бути вчинені лише з прямим, з непрямим чи як з прямим, так і з непрямим умислом.

І. Я. Козаченко вважає, що таке вбивство може бути вчинене тільки з непрямим умислом [19, с. 51]. Г. М. Борзенков також пише, що вбивство може кваліфікуватися за ст. 118 КК України як вчинене при перевищенні заходів, необхідних для затримання злочинця, лише у випадках вчинення його з непрямим умислом, коли винна особа не бажала, але свідомо припускала заподіяння смерті особі, яка затримується, оскільки відповідно до ст. 38 КК України затримання проводиться з метою доставлення особи, яка вчинила злочин, відповідним органам влади, а вбивство особи, яка затримується, виключає досягнення цієї мети [20, с. 234].

В. О. Навроцький з цього приводу зазначає, що у теорії кримінального права та у правозастосовній практиці на сьогодні домінуючою є позиція про те, що вбивство та заподіяння тяжкого тілесного ушкодження при перевищенні меж необхідної оборони є умисними злочинами. У відповідних статтях КК України 2001 року щодо форми вини є пряма вказівка. Щодо виду умислу єдності позицій далеко не досягнуто. Одна з висунутих у доктрині точок зору полягає у визнанні того, що вказані злочини вчиняються з прямим умислом. Обґрунтовуючи її, Ю. В. Баулін указує, що заподіяння тяжкої

шкоди є найближчою метою захисних дій, яка виступає засобом досягнення проміжної мети (причинити чи попередити посягання) і тим самим кінцевої мети (захистити правоохороновані інтереси) [21, с. 291]. Інша думка зводиться до того, що для злочинів, які вчиняються при перевищенні меж необхідної оборони, характерний не прямий, а евентуальний умисел. Її прихильники виходять з того, що при таких посяганнях винний діє з метою захисту інтересів чи прав своїх власників, або іншої особи, інтересів суспільства або держави, а не з метою заподіяння шкоди тому, хто нападає [22, с. 8]. В. О. Навроцький водночас зазначає що, відсутність мети заподіяння шкоди тому, хто посягає, винний такої шкоди не бажає, а лише свідомо допускає. З цього випливає, що при перевищенні меж необхідної оборони вина полягає не у прямому, а в евентуальному умислі [23, с. 173–174].

Далі В. О. Навроцький відзначає таке. Навряд чи можна однозначно визначити початкову і кінцеву мету дій особи, яка заподіює шкоду при захисті від суспільно небезпечного посягання. Ситуації необхідної оборони надто різноманітні, і у певних випадках той, хто обороняється, діє, насамперед, з метою захистити особисті, громадські чи державні інтереси, а в інших випадках першочерговою метою є спричинення шкоди тому, хто нападає. Однак при оцінці того, який є вид вини при вчиненні певного злочину, потрібно звертати увагу не на проміжну, а на кінцеву мету. Проміжна мета може мати кримінально-правове значення лише тоді, коли вчинення певних дій, які є складовою злочину, саме по собі становить самостійне кримінально каране посягання. Виходячи з цього, можна говорити, що обґрунтованістю є друга з наведених позицій. Відомо, що при вчиненні посягання з непрямим умислом винному інкримінуються лише наслідки, які фактично настали. Це повною мірою поширюється на заподіяння шкоди при перевищенні меж необхідної оборони. Такий висновок випливає, насамперед, з поняття необхідної оборони, викладеного у ч. 1 ст. 36 КК України, та з поняття перевищенні меж необхідної оборони, наведеного у ч. 3 ст. 36 КК України. Необхідна оборона полягає в заподіянні тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в цій обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання; перевищенні меж необхідної оборони — у заподіянні тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту. Якщо шкода відсутня, то немає і необхідної оборони, не може наставати і відповідальність за перевищенні її меж [23, с. 173–174]. У науковій літературі, на думку В. О. Навроцького, обґрунтовано відзначається, що застосування при захисті знарядь і засобів, які могли заподіяти, але не заподіяли шкоду, що явно не відповідає характеру і небезпеці посягання (промах при пострілі з рушниці в злодія), не може оцінюватися як замах на злочин з перевищеннем меж необхідної оборони, оскільки не було самого акту необхідної оборони [24, с. 8].

На підставі викладеного В. О. Навроцький робить висновок про те, що на злочини, які полягають у перевищенні меж необхідної оборони, не можливий замах, що, на його думку, підтверджується й аналізом практики, у якій не зустрічаються випадки притягнення до кримінальної відповідальності за замах на злочин, передбачені ст.ст. 118 та 124 КК України. Це стосується і тих випадків, коли при захисті фактично заподіяна менша шкода, ніж та, яка повинна була б настати з урахуванням характеру дій особи, що оборонялася. Якщо при перевищенні меж необхідної оборони настала не смерть того, хто посягає, а тяжкі тілесні ушкодження, то скосне кваліфікують за ст. 124 КК України, якщо ж заподіяні середньої тяжкості чи легкі тілесні ушкодження констатується, що оборона була у межах необхідної [23, с. 175].

Ми не зовсім погоджуємося з цією позицією з таких міркувань.

По-перше, аналіз практики, в якій не зустрічається випадків притягнення до кримінальної відповідальності за замах на злочин, передбачений ст. 118 КК України, свідчить про те, що, як буде продемонстровано нижче, умисел при вчиненні вбивства при перевищенні меж необхідної оборони та у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, може бути як конкретизованим, так і не конкретизованим. Довести, що, наприклад, при пострілі в нападника чи злочинця при його затриманні

умисел був конкретизованим, спрямованим саме на позбавлення життя, доволі важко. Перебуваючи в ситуації необхідної оборони чи затриманні особи, яка вчинила злочин, особа внаслідок хвилювання, як правило, погоджується на будь-який варіант заподіяння шкоди — і тілесні ушкодження, і смерть. А при кваліфікації діянь, учинених з альтернативним умислом, як відомо, судова практика стойть на позиції кваліфікації таких діянь як закінченого злочину за наслідками, які фактично наступили, а не як замаху на більш тяжкий злочин. Аналогічна ситуація має місце, наприклад, при вчиненні крадіжки. Якщо особа має намір викрасти все цінне, і якщо при цьому це буде складати особливо великий розмір, для неї прийнятний, але реально через відсутність такої кількості цінностей викрадає лише майно у розмірі, який не становить великого, діяння кваліфікується українськими судами за ч. 3 ст. 185 КК України, а не як замах на вчинення злочину, передбаченого ч. 5 ст. 185 КК України.

По-друге, і, напевне, визначально слід виходити з сутності перевищення необхідної оборони чи заходів, необхідних для затримання злочинця: відповідальність настає лише за “умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди” (ст. 36 КК України) або за “умисне заподіяння особі, що вчинила злочин, тяжкої шкоди” (ст. 38 КК України). Тобто ст.ст. 36 і 38 КК України чітко визначають, що перевищенням є лише заподіяння шкоди, а у випадку її відсутності, коли має місце лише загроза її заподіяння, — відповідальність виключається.

Іншими словами, у випадку вчинення особою у стані необхідної оборони чи затримання особи, що вчинила злочин, дій, спрямованих на заподіяння іншій особі смерті чи тяжкого тілесного ушкодження з прямим умислом, якщо вказані наслідки не настали з незалежних від волі винного обставин, матиме місце колізія між положеннями КК України про замах на злочин, відповідальність за вчинення якого передбачена у ст. 118 чи 124 КК України, та положенням Загальної частини (ч. 3 ст. 36 та ч. 2 ст. 38 КК України), які по суті не визнають таку поведінку противправною. Очевидно, що така колізія повинна вирішуватись на користь особи, яка вчинила такі діяння, — вони повинні визнаватись правомірними.

Таким чином, на нашу думку, злочини, відповідальність за вчинення яких передбачена у ст. 118 КК України, можуть бути вчинені як з непрямим, так і з прямим умислом, оскільки жодних обмежень щодо виду умислу у відповідних статтях немає, проте замах на вчинення таких злочинів дійсно неможливий, виходячи з викладених вище особливостей регламентації відповідальності за “перевищення” у чинному КК України.

Наша позиція узгоджується і з позицією О. Ф. Бантишева, В. С. Картацева, які стверджують, що суб'єктивна сторона умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, характеризується умисною виною (щодо смерті умисел може бути як прямий, так і непрямий), а також метою — захистом від суспільно небезпечних посягань або затриманням злочинця [11, с. 292].

Проте і ця позиція є неповною. На нашу думку, щоб подати повне вирішення розглядуваного питання, не слід, по-перше, враховувати, що законодавець не робить обмежень щодо виду умислу; по друге, не слід упускати, що у ст. 118 КК України передбачено два склади злочинів, а відтак їх суб'єктивна сторона відрізняється.

Щодо умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони, то, на нашу думку, умисел, при вчиненні цього злочину може бути прямим та непрямим.

У наукі кримінального права зазначається, що прямий умисел у вчиненні умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, скоріше за все, характерний для ситуацій, у яких потерпілий своїми агресивними діями поступово нагнітає негативну обстановку в певному замкненому середовищі (кімната, квартира, будинок і т.д.), а винний, попередивши дії потерпілого, при черговому знущанні, погрозах, заподіянні шкоди здоров'ю прагне захистити себе, третіх осіб, бажаючи позбавити життя особу, яка здійснює посягання. Для прямого умислу характерною є ситуація при захисті життєво важливих

інтересів третіх осіб (наприклад, близьких родичів) від особливо небезпечного посягання на них, коли особа, яка обороняється, свідомо заподіює смерть особі, яка здійснює посягання [25, с. 18–21].

Щодо виду умислу при вчиненні умісного вбивства при перевищенні заходів, необхідних для затримання злочинця, то, на нашу думку, він також може бути як прямим, так і непрямим.

Як уже зазначалось, Г. М. Борзенков також пише, що вбивство може кваліфікуватися за ст. 118 КК України як вчинене при перевищенні заходів, необхідних для затримання злочинця, лише у випадках вчинення його з непрямим умислом, коли винна особа не бажала, але свідомо припускала заподіяння смерті особі, яка затримується, оскільки відповідно до ст. 38 КК України затримання проводиться з метою доставлення особи, яка вчинила злочин, відповідним органам влади, а вбивство особи, яка затримується, виключає досягнення цієї мети [20, с. 234]. Проте ним чомусь не враховується, що йдеться саме про перевищенні заходів, необхідних для затримання злочинця. Якщо мета “доставлення” не дотримується, тому що злочинцеві з прямим умислом заподіюється смерть, — у тому і полягає перевищенні заходів, а відтак відповідальність за ст. 118 КК України. Міркування Г. М. Борзенкова можуть бути аргументом лише на користь того, що заподіяння смерті з прямим умислом особі, яка вчинила злочин при її затриманні, не може за жодних обставин вважатись правомірним.

Характеризуючи умисел при вчиненні аналізованих злочинів, слід указати ще на два аспекти:

1) обґрунтованою є позиція І. С. Тішкевича: як прямий, так і непрямий умисел при перевищенні меж необхідної оборони може бути визначенім (конкретизованим) або невизначенім (неконкретизованим). Невизначений умисел, який зустрічається при перевищенні меж необхідної оборони, досить часто може виражатися в тому, що особа, яка обороняється, передбачає можливість заподіяння шкоди особі, яка здійснює посягання, але не має точного уявлення, в чому буде виражена така шкода, і бажає або свідомо припускає настання такого неконкретизованого наслідку своїх дій [14, с. 93];

2) слід підтримати і позицію О. І. Рарога, що умисел при їх вчиненні є таким, що виник раптово. На його думку, такий вид умислу характеризується не стільки моментом, скільки психологічним механізмом виникнення наміру вчинити злочин. Причиною його виникнення є неправомірні або аморальні дії потерпілого щодо винного або його близьких [7, с. 40–41]. З цим слід абсолютно погодитись, бо, як ми вже зазначали, “провокація” стану необхідної оборони, а відтак і затримання злочинця з метою спричинення йому шкоди повинна отримувати кримінально-правову оцінку без урахування таких станів.

Роблячи висновок, слід ще раз підкреслити те, що умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищенні заходів, необхідних для затримання злочинця, вчиняється завжди умисно. Винний, усвідомлюючи, що своїми діями перевищує межі допустимої шкоди, у той же час передбачає їх суспільно небезпечні наслідки у вигляді заподіяної, не викликаної в цих умовах необхідністю тяжкої шкоди особі, яка здійснює суспільно небезпечне посягання. Критерієм визначення вини при вчиненні вбивства, передбаченого ст. 118 КК України, служить усвідомлення винною особою факту перевищенні меж необхідної оборони або заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила злочин, передбачення можливості настання суспільно небезпечних наслідків та бажання або свідоме припущення їх настання.

Отже, наведене вище дає підстави узагальнити, що суб'єктивна сторона складів умісного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони та у разі перевищенні заходів, необхідних для затримання злочинця, характеризується насамперед виною у виді прямого або непрямого умислу. За ступенем конкретизації такий умисел може бути як визначенім (конкретизованим), так і невизначенім (неконкретизованим), проте за моментом виникнення він завжди є раптовим.

Дискусійним у кримінально-правовій науці є вирішення питання про значення мети у складах аналізованих злочинів. Мета злочину — це той уявний і бажаний

особою кінцевий результат, якого вона прагне досягнути, вчиняючи суспільно небезпечне діяння [5, с. 294]. Мета злочину — це бажання особи, яка вчиняє суспільно небезпечне діяння, досягти певних шкідливих наслідків. Вона є характерною ознакою умисних злочинів, що вчиняються з прямим умислом [26, с. 147–148]. Когорта авторів включає мету до числа обов'язкових ознак суб'ективної сторони злочинів, вчинених при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця [30, с. 40; 31, с. 16]. Проте проблема виникає в тому, що в теорії кримінального права є точка зору: включення мети в суб'ективну сторону злочину передбачає, що злочин може бути вчинено лише з прямим умислом. А як ми обґрунтували вище, злочин, передбачений ст. 118 КК України, на нашу думку, може вчинятися як з прямим, так і з непрямим умислом. Відтак або зроблений нами вище висновок про види умислу при вчиненні аналізованих злочинів не правильний, або мета не є обов'язковою ознакою суб'ективної сторони складів аналізованих злочинів, оскільки мета може бути обов'язковою ознакою суб'ективної сторони складів злочинів, які вчиняються не лише з прямим умислом. Ми вважаємо, що більш правильно говорити, що включення мети в суб'ективну сторону злочину передбачає, що злочин, як правило, може бути вчинено лише з прямим умислом, і підтримуємо точку зору, що в аналізованих складах умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони та у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, мета виступає обов'язковою ознакою суб'ективної сторони їх складів.

У ст. 36 КК України чітко визначено, що необхідна оборона — це “дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в цій обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони”.

Це дає нам підстави стверджувати, що суб'ективна сторона складу умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони матиме місце, лише якщо особа, позбавляючи життя нападника, переслідувала мету, яка включає два моменти:

- а) захист охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави;
- б) припинення чи відвернення посягання.

За відсутності хоча б одного з цих моментів відповідальність повинна наставати на загальних підставах. Більш того, ніким не оспорюється, що вбивство з іншою метою на(приклад, з помсти) слід кваліфікувати за ст. 115 КК України.

Аналогічно й у ст. 38 КК України зазначено, що “не визнаються злочинними дії потерпілого та інших осіб безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані на затримання особи, яка вчинила злочин, і доставлення її відповідним органам влади, якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання такої особи”. Це нормативне положення дає нам підстави стверджувати, що суб'ективна сторона складу умисного вбивства при перевищенні заходів, необхідних для затримання злочинця, матиме місце, лише якщо особа, затримуючи особу, що вчинила злочин, переслідувала мету його затримання та доставлення органам влади. Недосягнення при позбавленні життя злочинця цієї мети не виключає її значення як обов'язкової ознаки складу аналізованого злочину. Наприклад, безспірно сприймається, що обов'язковою ознакою розбою є мета — заволодіння чужим майном. Але у випадку нереалізації цієї мети, коли не вдалось заволодіти майном, все одно має місце розбій за наявності інших ознак. Так, і у складі злочину умисного вбивства при перевищенні заходів, необхідних для затримання злочинця, якщо особа вчиняла дії щодо злочинця без мети його затримання та доставлення до органів влади — відповідальність має наставати на загальних підставах, якщо з указаною метою — то дії є або правомірними, або перевищеним заходів.

Тісно пов'язаною з метою ознакою у юридичній науці визнається мотив злочину. Мотив і мета характеризують як особу, так і ступінь суспільної небезпеки злочинного діяння [29, с. 90].

Мотив злочину — це такі обумовлені домінуючими на час вчинення злочину інтересами і потребами особи внутрішні спонукання, котрі викликають у неї рішучість вчинити злочин і керують нею у процесі вчинення злочинного діяння [7, с. 292]. Мотив злочину — це внутрішнє спонукання, яким керувалася особа, вчиняючи злочин [30, с. 30–37]. П. С. Матищевський стверджує, що мотив злочину — це усвідомлена спонука особи, яка викликала у неї намір вчинити злочин. Мотив є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину у тих випадках, коли він безпосередньо вказаний у диспозиції кримінального закону [31, с. 146].

Щодо мотивів вчинення злочинів при перевищенні меж необхідної оборони, то в науковій літературі висловлювалась позиція, що суб'єктивна сторона злочинів, учинених при перевищенні меж необхідної оборони або заходів, необхідних для затримання злочинця, характеризується не тільки умислом, але й визначенним мотивом злочину [32, с. 13]. Інші автори, такі як У. С. Джекебаєв, Т. Г. Рахімов, Р. Н. Судакова, вважають, що мотив — це помста в результаті переростання схвалених мораллю мотивів правомірної оборони в соціально негативні мотиви злочинів, пов'язаних з перевищеннем меж необхідної оборони [33, с. 22]. На нашу думку, мотив не є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складів аналізованих злочинів і повинен враховуватись лише при призначенні покарання особі, яка вчиняє аналізовані злочини.

При оцінці дій винної особи, яка вчинила умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищенні заходів, необхідних для затримання злочинця, істотну роль відіграє її емоційний стан. Одним з його виявів може бути стан сильного душевного хвилювання, що виник раптово, у результаті раптового нападу. Більш того, практично кожна людина, обороняючись чи затримуючи особу, що вчинила злочин, перебуває у стані сильного душевного хвилювання. Проте такий стан набуває кримінально-правового значення лише у випадку, якщо особа перебуває в такому стані і внаслідок цього не може “оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту”. Тоді відповідно до ч. 4 ст. 36 КК України відповідальність виключається. Якщо ж особа перебуває у такому стані, але може оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту, такий стан на кваліфікацію не впливає і може враховуватись як обставина, що пом'якшує покарання. Отже, для кваліфікації діяння за ст. 118 КК України стан сильного душевного хвилювання не є обов'язковою ознакою.

Узагальнюючи проведене дослідження, при аналізі суб'єктивної сторони складів умисних вбивств при перевищенні меж необхідної оборони та у разі перевищенні заходів, необхідних для затримання злочинця, підтримується позиція, що ці злочини можуть вчинятися лише умисно, причому як з прямим, так і непрямим умислом. Підтримується також позиція, що обов'язковою розмежувальною ознакою суб'єктивної сторони складів аналізованих злочинів є мета.

При вчиненні умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони така мета має місце, якщо захисні дії вчиняються:

- а) для захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави;
- б) припинення чи відвернення посягання. За відсутності хоча б одного з цих моментів відповідальність повинна наставати на загальних підставах.

При вчиненні умисного вбивства при перевищенні заходів, необхідних для затримання злочинця, дії повинні вчинятися для його затримання та доставлення органам влади. Доводиться, що мотив та емоційний стан особи не є конститутивними ознаками складів аналізованих злочинів.

Зважаючи на сказане, серед перспектив подальших розвідок цього напряму має бути розробка вирішення питання про те, коли має місце караність діяння при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищенні заходів, необхідних для

затримання злочинця і коли караність виключається в силу того, якщо умисне вбивство, передбачене ст. 118 КК України, може бути з іншою метою чи мотивом, при іншій формі вини. Деякі моменти даного питання залишаються малодослідженими, оскільки неефективність та невідповідність сучасним зарубіжним тенденціям кримінально-правового регулювання питань відповіальності за перевищення меж необхідної оборони та заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила суспільно небезпечне посягання, мають істотне значення для вирішення питань про відповіальність за заподіяння смерті за таких умов.

Список використаних джерел

1. Кримінальне право України: Загальна частина [Текст] : підручн. для студ. юрид. вузів і фак-тів / Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, В. В. Беньківський та ін. ; за ред. П. С. Матишевського та ін. — К. : Юрінком Интер, 1997. — 512 с.
2. Курс уголовного права. Общая часть [Текст] : учебн. для вузов / под ред. Н. Ф. Кузнецовой и И. М. Тяжковой. — М. : Зерцало, 1999. — Т. 2. Учение о наказании. — 400 с.
3. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-14 [Текст] // ВВР. — 2001. — № 25-26. — Ст. 131.
4. Дагель, П. С. Субъективная сторона преступления и ее установление [Текст] / П. С. Дагель, Д. П. Котов. — Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1974. — 243 с.
5. Грищук, В. К. Кримінальне право України: Загальна частина [Текст] : навч. посіб. [для студ. юрид. фак. вищ. навч. закл.] / В. К. Грищук. — К. : Ін Юре, 2006. — 568 с.
6. Наумов, А. В. Российское уголовное право. Общая часть [Текст] : курс лекц. / А. В. Наумов. — изд. 2-е, перераб. и доп. — М. : БЕК, 1996. — 572 с.
7. Рарог, А. И. Субъективная сторона и квалификация преступлений [Текст] / А. И. Рарог. — М. : Наука, 2001. — 252 с.
8. Вереша, Р. В. Поняття вини як елемент змісту кримінального права України [Текст] / Р. В. Вереша ; вступ. сл. : М. І. Мельник. — К. : Аттика, 2005. — 224 с.
9. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР [Текст] // ВВР. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
10. Вольдимарова, Н. Г. Уголовная ответственность за убийство при превышении пределов необходимой обороны [Текст] / Н. Г. Вольдимарова. — М. : Зерцало, 2003. — 220 с.
11. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України [Текст] / за заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. — [2-е вид., перероб. та доп.]. — К. : Дакор, 2008. — 1428 с.
12. Пионтковский, А. А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву [Текст] / А. А. Пионтковский. — М. : Госюризат, 1961. — 526 с.
13. Шаргородский, М. Д. Преступления против жизни и здоровья [Текст] / М. Д. Шаргородский. — М. : Юрид. изд-во Минюста СССР, 1948. — 512 с.
14. Тишкевич, И. С. Условия и пределы необходимой обороны [Текст] / И. С. Тишкевич. — М. : Юрид. лит., 1969. — 189 с.
15. Якубович, М. И. Вопросы теории и практики необходимой обороны [Текст] / М. И. Якубович. — М. : ВШ МВД РСФСР, 1961. — 227 с.
16. Кириченко, В. Ф. Основные вопросы учения о необходимой обороне в советском уголовном праве [Текст] / В. Ф. Кириченко. — М. ; Л. : Изд-во Академии наук СССР, 1948. — 105 с.
17. Слуцкий, И. И. Обстоятельства, исключающие уголовную ответственность [Текст] / И. И. Слуцкий. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1956. — 350 с.
18. Загородников, Н. И. Преступления против жизни по советскому уголовному праву [Текст] / Н. И. Загородников. — М. : Госюризат, 1961. — 278 с.
19. Козаченко, И. Я. Уголовное право. Особенная часть [Текст] / И. Я. Козаченко. — М. : Наука, 1998. — 362 с.
20. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации [Текст] / под общ. ред. Ю. И. Скуратова и В. М. Лебедева. — [3-е изд., изм. и доп.] — М. : НОРМА (Издательская группа НОРМА — ИНФРА М), 2001. — 896 с.
21. Баулин, Ю. В. Обстоятельства, исключающие преступность деяния [Текст] / Ю. В. Баулин. — Х. : Основа. 1991. — 360 с.
22. Шавгулидзе, Т. Г. Необходимая оборона [Текст] / Т. Г. Шавгулидзе. — Тбилиси : Мецниереба, 1966. — 160 с.

23. Навроцький, В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації [Текст] : навч. посіб. / В. О. Навроцький. — К. : Юрінком Інтер, 2006. — 704 с.
24. Ткаченко, В. И. Квалификация покушений на преступление [Текст] / В. И. Ткаченко. — М. : Наука, 1979. — 168 с.
25. Селезнев, М. Умысел как форма вины [Текст] / М. Селезнев // Российская юстиция. — 1997. — № 3. — С. 18–21.
26. Постанови Пленуму Верховного суду України у кримінальних справах [Текст]. — [2-е вид., змін і доп.]. — К. : Скіф, 2007. — 491 с.
27. Ветров, Н. И. Уголовное право. Общая часть [Текст] : учебн. [для вузов] / Н. И. Ветров. — М. : ЮНИТИ–ДАНА, Закон и право, 1999. — 415 с.
28. Юсупов, Р. Соотношение аффекта и превышения пределов необходимой обороны [Текст] / Р. Юсупов // Российская юстиция. — 1999. — № 5. — С. 51–54.
29. Чернишова, Н. В. Кримінальне право України. Загальна частина [Текст] : навч. посіб. / Н. В. Чернишова. — К. : Атіка, 2003. — 288 с.
30. Грищук, В. К. До питання про поняття об'єкта злочину в сучасній наукі кримінального права [Текст] / В. К. Грищук // Наукові записки Харківського економіко-правового університету. Право. Економіка. Гуманітаристика. — Х., 2004. — С. 30–37.
31. Матишевський, П. С. Кримінальне право України: Загальна частина [Текст] : підруч. [для студ. юрид. вузів і фак.] / П. С. Матишевський. — К. : Юрінком Інтер, 2000. — 272 с.
32. Рарог, А. И. Проблемы субъективной стороны преступления [Текст] / А. И. Рарог. — М. : Изд-во МЮИ, 1991. — 321 с.
33. Джекебаев, У. С. Мотивация преступления и уголовная ответственность [Текст] / У. С. Джекебаев, Т. Г. Рахимов, Р. Н. Судакова. — Алма-Ата : НОРМА-К, 1987. — 222 с.

*Рекомендовано до друку кафедрою кримінального права та процесу
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 11 від 5 червня 2014 року)*

Надійшла до редакції 24.06.2014

Плисюк Н. Н. Субъективная сторона составов умышленного убийства при превышении пределов необходимой обороны или в случае превышения мер, необходимых для задержания преступника

Исследуются вопросы, касающиеся понятия и признаков субъективной стороны состава умышленного убийства при превышении пределов необходимой обороны или в случае превышения мер, необходимых для задержания преступника. Поддерживается позиция, что эти преступления могут совершаться только умышленно и как с прямым, так и с непрямым умыслом. Обосновывается, что обязательным разграничительным признаком субъективной стороны составов анализируемых преступлений является цель. При совершении умышленного убийства при превышении пределов необходимой обороны такова цель имеет место, если защитные действия совершаются: а) для защиты охраняемых законом прав и интересов лица, которое защищается, или другого лица, а также общественных интересов или интересов государства; б) прекращение или предотвращение посягательства. При отсутствии хотя бы одного из этих моментов ответственность должна наставать на общих основаниях. При совершении умышленного убийства в случае превышения мер, необходимых для задержания преступника, действия должны совершаться для его поимки и доставки органам власти. Доводится, что мотив и эмоциональное состояние не является конститутивными признаками составов анализированных преступлений.

Ключевые слова: убийство, субъективная сторона состава преступления, превышение пределов необходимой обороны, превышения мер, необходимых для задержания преступника, вина, мотив, цель совершения преступления, эмоции.

Physiuk, N. M. The Subjective Side of Composition of Felonious Homicide at Exceeding of Limits of Necessary Defence or in Case of Exceeding of Measures Necessary for Detention of Criminal

Questions, that touch a concept and signs of subjective side of composition of felonious homicide at exceeding of limits of necessary defence or in case of exceeding of measures necessary for detention of criminal, have been investigated. Position is supported, that these crimes can be accomplished only intentionally, thus both by direct and indirect intention. It is grounded that the obligatory aim is the sign of subjective side of components of analysable crimes. During the commission of intended murder, at exceeding of limits for necessary defence, such aim takes place, if protective actions are accomplished: a) for the protection of rights and interests of person who is under the protection of law, or other person, and also public interests and interests of the state; b) stopping or distraction of encroachment. The absence of at least of one of these moments of responsibility should begin on general grounds. At the committing of felonious homicide in case of exceeding of measures, necessary for detention of criminal, actions must be accomplished for his detention and delivery to the government bodies. It is proved that the reason and emotional state of person are not the constitutive signs of components of analysable crimes.

Keywords: *murder, subjective side of corpus, exceeding of limits of necessary defence, exceeding of measures, necessary for detention of criminal, guilt, delict, reason, aim of commission of crime, emotion.*

